

Proměny nesklonných přejatých substantiv v současné ruštině

The Transformations of Indeclinable Borrowed Nouns in Contemporary Russian

Zdeňka Nedomová
(Ostrava, Česká republika)

Abstrakt:

Autorka ve stati sleduje vývoj nesklonných substantiv cizojazyčného původu v ruštině od jejich vzniku v 18. století po současnost, jak byl zachycen v pracích ruských jazykovědců. Zajímá ji dynamika početního stavu těchto slov v ruštině od 40. let 20. století po dnešek na základě lexikografických pramenů. Popsána je také tematická klasifikace těchto substantiv a obohacování jednotlivých tematických skupin v současnosti. Ve stati jsou uvedeny i protějšky jednotlivých strukturních typů ruských nesklonných přejatých podstatných jmen v češtině s převahou flektivních ekvivalentů.

Klíčová slova:

nesklonná přejatá substantiva; současný ruský jazyk; adaptace přejímaných slov; dynamika početního stavu; tematická klasifikace; ekvivalenty v češtině

Abstract:

The author of the present article follows the development of indeclinable nouns of foreign origin in Russian since their birth in the 18th century to the present the way it has been reflected in the works by Russian linguists. She is interested in the dynamics of changes in the amount of these words in Russian from the 1940s to the present based on the lexicographical sources. The thematic classification of these nouns and enrichment of individual thematic groups at present is also described. Finally, Czech counterparts of individual structural types of Russian indeclinable borrowed nouns are listed (with a predominance of inflected equivalents).

Key words:

indeclinable borrowed nouns; contemporary Russian language; adaptation of borrowings; dynamics in the changes of the amount; thematic classification; Czech equivalents

Počátek výskytu nesklonných přejatých substantiv v ruštině

Evoluci vzniku a rozvoje nesklonných substantiv v ruštině lze rozčlenit na dvě etapy: první etapa byla spojena s nesklonnými cizojazyčnými přejímkami, v druhé etapě se tato skupina dále rozvíjela i díky původním ruským substantivům. Soustředíme se pouze na přejatá nesklonná jména, jejichž počátek vývoje v ruštině sahá do první čtvrtiny 18. století, do období společenských reforem Petra I. a obohacování slovní zásoby o četné přejímky ze západoevropských jazyků.

V každé vývojové fázi se konkrétní projevy morfologické adaptace nesklonných přejímk lišily v závislosti na sociálních podmínkách rozvoje jazyka. V polovině 18. století se výrazně projevoval trend úplné adaptace přejímaných slov v systému syntetické deklinace ruštiny. Od počátku 19. století se způsob adaptace přejímk změnil: projevovala se sice ještě snaha o jejich skloňování, ale postupně nabyla na síle jejich neohebnost.

Tento trend zdokumentovali mnozí historikové spisovného jazyka a také autoři gramatik 19. století. Např. Leonid Bulachovskij¹ zmínil boj protikladných tendencí u cizojazyčných apelativ (jako např. *бюро, алоэ, фортепиано*): v prvních desetiletích 19. století u nich dominovala tendence ke skloňování (*На бюро [...] лежало множество всякой всячины; Модные духи [...] пахнут алоем; Алевтина [...] играла на фортепиано*). Později však převažovala tendence protikladná, substantivum *фортепиано* a mnohá jiná se stala nesklonnými a tento trend se stal pravidlem, zejména ve 30. letech 19. století. Princip nesklonnosti cizojazyčných přejímk na samohlásku se poprvé objevil v gramatice Nikolaje Greče.² Podobnou zásadu, ale týkající se frekventovaných francouzských a ostatních cizojazyčných proprií, uvedl ve své gramatice Alexandr Vostokov.³ Pravidlo o nesklonnosti výlučně vlastních jmen na samohlásku bylo zformulováno v mluvnici Vissariona Bělinského z roku 1837.⁴ Ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století počet apelativ daného typu výrazně vzrostl a upevnila se i jejich nesklonnost. Nad flektivností slova *пальто* v běžné mluvě se v roce 1915 pozastavil Vasilij Černyšev,⁵ ve spisovném jazyce však nad ní převládla nesklonnost.

- 1 BULACHOVSKIJ, L. A.: *Russkij literaturnyj jazyk pervoj poloviny XIX v. Fonetika. Morfologija. Udarenie. Sintaksis*. Moskva: Učpedgiz, 1954, s. 82.
- 2 GREČ, N.: *Praktičeskaja russkaja grammatika, izdannaja Nikolaem Grečem*. Sankt-Peterburg: v tipografii izdatelja, 1827, s. 56.
- 3 VOSTOKOV, A. Ch.: *Russkaja grammatika Aleksandra Vostokova po načertaniju jego že sokraščennoj Grammatiki polneje izložennaja*. Sankt-Peterburg: Tipografija imperatorskoj Akademii nauk, 1835.
- 4 BELINSKIJ, V. G.: *Polnoje sobranije sočinenij. Tom II*. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1953, s. 33.
- 5 ČERNYŠEV, V. I.: *Pravil'nost' i čistota russkoj reči. Opyt russkoj stilističeskoj grammatiki*. Sankt-Peterburg: Tipografija M. Merkuševa, 1915, s. 116.

V sovětském období díky změnám sociálních podmínek fungování jazyka zaznamenal výrazné změny také nárůst počtu nesklonných substantiv. V období po roce 1917 představovala značnou část neologismů v ruštině právě nesklonná podstatná jména, z nichž některá patřila k již existujícímu typu (převážně přejatých jmen), hojně však vznikala i nová slova nesklonných substantiv (slov ruského původu). Patří k nim: a) Toponyma typu *Воронцово, Шереметьево, Царицыно*. b) Antroponyma: ruská příjmení, která vznikla z ustrnulého genitivu adjektiva (singuláru nebo plurálu) typu *Живаго, Дурново; Седых, Долгих*; příjmení ukrajinského původu: *Франко, Макаренко*; ženská příjmení: *Бондарчук, Федорук, Матусевич*. c) Zkratky a zkratková slova typu *РФ, ИТАР, завкафедрой, управделами*. Tento typ nesklonných substantiv ruského původu ponecháme stranou našeho zájmu.

Zatímco v 19. století nesklonnost v ruštině souvisela s omezeným počtem méně užívaných podstatných jmen a projevovala se tak spíše jako pouze potenciálně fungující tendence, ve 20. století se nesklonnost kvalitativně změnila jako rys ruského mluvnického systému. U nesklonných substantiv došlo k výrazným posunům: 1. Kvantitativně se rozšířil okruh nesklonných podstatných jmen díky četným cizojazyčným přejímkám a vzniku mnoha zkratk ruského původu. 2. Výrazně se aktivizovalo užití mnoha těchto slov. 3. Současně bylo zaznamenáno i rozšíření jejich sémantiky o nové významy (např. mnohoznačné nesklonné substantivum *радио* s významy: a) druh rádiového spojení pomocí elektromagnetických vln (*изобретение радио*); b) předmět, jehož prostřednictvím se toto spojení uskutečňuje (*на столе стояло радио*); c) oblast vědy a techniky, která souvisí s tímto spojovacím prostředkem (*специалист по радио*); d) zvukový přenos uskutečňovaný pomocí tohoto spojovacího prostředku (*слушать радио*); e) instituce uskutečňující rozhlasové vysílání (*передача Российского радио*). V důsledku uvedených posunů značně vzrostla celková frekvence užití nesklonných substantiv v ruštině ve 20. století.

Počty nesklonných přejatých substantiv v ruštině

V rusistické odborné literatuře neexistoval do 70. let 20. století úplný přehled nesklonných substantiv cizojazyčného původu. Podle údajů Borise Unbegauna⁶ z jeho studie o podstatných jménech v ruštině existovalo ve 40. letech 20. století minimálně 350 těchto substantiv (mimo názvů hlásek a not, zkratk a vlastních jmen).

Shromáždit a roztrdit celý soubor nesklonných substantiv existujících ve slovní zásobě spisovné ruštiny se pokusil až na počátku 70. let Josif Mučnik.⁷ Každou

6 UNBEGAUN, B. O.: *Les substantifs indéclinables en russe*. Revue des études slaves. Paris 1947, tome 23, fasc. 1-4, 130-145.

7 MUČNIK, I. P.: *Grammatičeskije kategorii glagolov i imeni v sovremennom russkom literaturnom jazyke*. Moskva: Nauka, 1971.

skupinu jmen se badatel snažil demonstrovat v podobě úplného přehledu slov daného typu. Výsledkem jeho práce je soupis cca 390 lexémů přejatých nesklonných substantiv v šesti strukturních skupinách (pět skupin se zakončením na přízvučnou či nepřízvučnou **samohlásku**, jedna skupina na **souhlásku**): 1. Nejpočetnější (176 lexikálních jednotek) jsou v jeho korpusu nesklonná jména s koncovým **-o**: *бюро, какао, эскимо*. 2. Druhou početnou skupinu (101 lexikální jednotka) představují nesklonná substantiva s koncovým **-e (-э)**: *фойе, шимпанзе, каное*. 3. Třetí skupinu (70 lexikálních jednotek) z hlediska početnosti tvoří nesklonná jména s koncovým **-и**: *бизуди, виски, такси*. 4. Nesklonná jména s koncovým **-у (-ю)** jsou početně až čtvrtá (26 lexikálních jednotek): *кенгуру, интервью, меню*. 5. Předposlední strukturní typ svým početním zastoupením představují nesklonná jména s koncovým přízvučným **-а** (11 lexikálních jednotek): *альпака, бра, буржуа*. 6. Nejméně početná jsou nesklonná substantiva s koncovou **tvrdou souhláskou**: *мадам, мисс, миссис*.

Ke každé z uvedených skupin kromě apelativ patří podle J. Mučnika samozřejmě velký počet nesklonných jinojazyčných proprií analogické morfonologické stavby. Jsou jimi antroponyma: příjmení mužských osob (*Гете, Гюго, Дюма, Золя*); ženská jména a příjmení (*Кармен, Элен, Кати, Мими; Люксембург, Рузвельт, Петерсон*) a také toponyma (*Мали, Осло, Перу, Чили*). Zvláštní postavení mezi nesklonnými přejatými substantivy zaujímají názvy písmen abecedy a not (36 lexikálních jednotek: *а, бе, ве, ге; до, ре, ми*).

Na konci 20. století se okruh nesklonných substantiv v ruštině významně zvýšil díky přejímkám nového cizojazyčného lexika a znovuzavedením mnohých starých přejímek do aktivního užití, které se staly běžnými i v postsovětské realitě (*казино, крупье, кабаре*).

Dynamiku dalšího rozvoje nesklonných substantiv na konci 20. století lze dokumentovat na lexikografických údajích slovníků ruštiny: na specializovaném *Slovníku nesklonných slov* (*Словарь несклоняемых слов*) Nikolaje Kolesnikova,⁸ v němž bylo zaznamenáno 1675 nesklonných substantiv. A také na *Slovníku nesklonných cizojazyčných slov ruského jazyka* (*Словарь неизменяемых иноязычных слов русского языка*) Ludmily Brusenské⁹ s 1300 nesklonnými podstatnými jmény. Stoupající tendenci kvantitativního zastoupení nesklonných substantiv v ruštině můžeme demonstrovat i na lexikonu Izoldy Uspenské¹⁰ – *Současném slovníku nesklonných slov ruského jazyka* (*Современный словарь несклоняемых слов русского языка*), který

8 KOLESNIKOV, N. P.: *Slovar' nesklonjajemych slov*. Rostov na Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta, 1994.

9 BRUSENSKAJA, L. A.: *Slovar' neizmenjajemych inozazyčnych slov russkogo jazyka*. Rostov na Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta, 1997.

10 USPENSKAJA, I. D.: *Sovremenyj slovar' nesklonjajemych slov russkogo jazyka*. Moskva: AST: Astrel', 2009.

obsahuje 2828 slovníkových hesel, z nichž nesklonná substantiva cizojazyčného původu jsou zastoupena 2104 lexikálními jednotkami.

Tento prudký kvantitativní nárůst nesklonných substantiv v ruštině v 90. letech byl podmíněn především extralingvistickými faktory – masivním rozvojem politických a ekonomických styků Ruska se zeměmi Evropy, Asie, Afriky i Ameriky a také zintenzivněním celého procesu přejímání.

V současnosti má proces přejímání řadu podstatných zvláštností, které vymezují jeho totální a dynamickou povahu. Nejdůležitější zvláštností současného procesu přejímání (nejen v ruštině) je fakt, že hlavním zdrojovým jazykem je převážně americká angličtina. Objem přejímaných anglicizmů vzrostl v ruštině v průběhu 20. století podle Emmy Volodarské¹¹ 5- až 8krát. Angličtina se současně stává i prostředníkem pro průnik tzv. orientalizmů – přejímek z exotických jazyků (včetně nesklonných jmen jako např. *зомби, цыгу, кикады*), ale i evropeizmů (*мачо*) do ruštiny a ostatních jazyků.

Tematická klasifikace nesklonných přejatých substantiv v ruštině

Nárůst počtu nesklonných substantiv cizojazyčného původu v rámci různých oblastí umožňuje podrobněji sledovat jejich tematická klasifikace. Toto třídění pomáhá odhalit systémové vlastnosti uvnitř jednotlivých tematických skupin slovní zásoby. Jelena Marinova¹² ve své monografii věnované cizojazyčným slovům v ruštině na přelomu milénia charakterizovala 21 tematických skupin nového cizojazyčného lexika podle sfér lidské komunikace. Patří k nim: 1. Ekonomika. 2. Finance a bankovníctví. 3. Komerce, marketing a reklama. 4. Management. 5. Politika. 6. Sociální oblast. 7. Média. 8. Kultura. 9. Lékařství a zdravotnictví. 10. Výpočetní technika. 11. Technika a technologie. 12. Sociologie a psychologie. 13. Sport. 14. Turistika. 15. Volný čas a zábava. 16. Kosmetika. 17. Móda, odívání. 18. Motorismus. 19. Gastronomie. 20. Oblast každodenního života. 21. Náboženství.

Jednotlivé uvedené tematické skupiny můžeme členit na skupiny **produktivní**, skupiny s **průměrnou produktivitou** a **neproduktivní**. Spolu s Ludmilou Brusenskou¹³ považujeme za **otevřené a produktivní** skupiny názvů **osob, zvířat a rostlin, předmětů a objektů**, které pojmenovávají realie života původně mimo území Ruska (tj. realie západní společnosti, ale i zemí exotických) stávající se nedílnou součástí i ruské společnosti v 21. století. Na základě našich výzkumů jsou v současné ruštině

11 VOLODARSKAJA, È. F.: *Zaimstvovanije kak otryženije rusško-anglijskich kontaktov*. Voprosy jazykoznanija, 2002, № 4, s. 104.

12 MARINOVA, Je. V.: *Inojazyčnyje slova v rusškoj reči konca XX – načala XXI v.: problemy osvojenija i funkcionirovanija*. Moskva: ÈLPIS, 2008, s. 492–493.

13 BRUSENSKAJA, L. A.: *Slovar' neizmenjajemych inojazyčnych slov rusškojazyka*. Rostov na Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta, 1997, s. 4.

obohacovány o početné (často nesklonné) neologismy tematické skupiny 13–20. Pro příklad lze uvést konkrétní oblasti: sport (*айкидо, сумо*); volný čas a zábava (*караоке, лежо*); zdravotnictví (*джакузи*); móda, odívání (*боду*); motorismus (*монопосто*); gastronomie (*васаби, маскарпоне, помело*).

Ekvivalenty nesklonných přejatých substantiv v češtině

Dále bude pozornost zaměřena na české protějšky ruských nesklonných slov. V češtině se přejímaná substantiva přičleňují k určitému deklinačnímu paradigmatu podle jejich výslovnosti, podle zakončení v nominativu singuláru (nejčastěji podle dvou posledních hlásek) a podle svého morfologického rodu.

Nesklonná i v češtině zůstávají ta jména cizího původu, jež mají pro češtinu neobvyklé zakončení, a tudíž je není možné přiřadit k existujícím vzorům. a) Nesklonná i v češtině jsou jména na **krátkou samohlásku**: maskulina, feminina, neutra na **-e** (*камикадзе – kamika(d)ze; цеце – tsetse; биеннале – bienále, карате – karate*); maskulina, feminina a neutra na **-i** (*окапи – okapi, вапиту – wapiti; граффити – graffiti, киви – kiwi, оригами – origami, сафари – safari, такси – taxi*; feminina a neutra na **-y** (*бренди – brandy, лобби – lobby, пати – party/párty, виски – whisky; боду – body, дерби – derby, хобби – hobby*); maskulina a neutra na **-u** (*эму – emu, зебу – zebu; табу – tabu*); neutra na **-a** (*боа – boa*). b) K nesklonným dále patří i substantiva na **dlouhou samohlásku**: neutra na **-ó** (*шанито – šapitó, бордо – bordó, плато – plató*); neutra na **-ú** (*рагу – ragú, иглу – iglú*); maskulina a neutra na **-é** (*аташе – atašé; макраме – makramé, варьете – varieté, сакэ – saké*); neutra na **-í** (*сари – sári*). c) Nesklonnými jsou také substantiva ženského rodu zakončená na **souhlásku** označující bytosti ženského pohlaví (*мадам – madam, мадемуазель – mademoiselle; миссис – missis, мисс – miss*).

Většina nesklonných ruských substantiv má však v češtině **flektivní** ekvivalenty, ty se přiřadily k příslušným deklinačním typům: a) Ruská nesklonná substantiva na **-a** mají v češtině ohebné protějšky podle své rodové příslušnosti: maskulina (*буржуа – buržoа, коала – koala, ниндзя – nindža*) mají deklinaci podle vzoru „předseda“; feminina (*чихуахуа – čivava, якудза – jakuza* [japonská mafie]) podle vzoru „žena“. b) Protějšky ruských nesklonných feminin na **-e** po samohláskách (*алоэ – aloe, каное – káное, апное – арное*) se v češtině skloňují podle vzoru „růže“. c) Nesklonná ruská maskulina na **-o** (*маэстро – maestro, импресарио – impresário*) mají v češtině ekvivalenty s paradigmatem podle vzoru „pán“. d) Protějšky četných nesklonných neuter na **-o** (*авокадо – avokádo, дзюдо – judo, эмбарго – embargo, гетто – ghetto, казино – kasino, лечо – lečo, метро – metro, пончо – pončo, родео – rodeo*) se v češtině zařadily ke vzoru „město“.

U přejatých substantiv zakončených v nominativu singuláru na samohlásky neobvyklé pro české substantivní vzory (*-i, -í, -u, -ú, -y*) jsou vokály po konsonantech hodnoceny jako součást tvarotvorného základu, k němuž se mohou připojovat buď zájmenné, nebo substantivní koncovky.

a) **Zájmennou** deklinaci mají v češtině maskulina na *-i/-y* označující mužské osoby (*эфенди – efendi, кули – kuli, ъету – yetti, зомби – zombie; денди – dandy*) a také zvířata (*агуту – aguti, киви – kivi, лору – lori; гризли – grizzly, пони – pony*). V plurálu jsou u nich možné i substantivní tvary podle vzoru „muž“. Stejnou zájmennou deklinaci mají i maskulina anglického a francouzského původu s odlišnou grafickou a vyslovovanou podobou na různou samohlásku (*янки – yankee [jenkí], хунну – hippie [hipí], парвеню – parvenu [parveny]*).

b) **Substantivní** deklinaci podle vzoru „pán“ mají v češtině životná maskulina (označení osob a zvířat) na *-u* (*гуру – guru; какаду – kakadu, марабу – marabu, нанду – nandu*), která mohou být chápána jako ohebná i nesklonná s převažujícím užitím flektivních tvarů.

Na závěr výkladu o proměnách nesklonných substantiv v současné ruštině můžeme konstatovat: 1. Kategorie nesklonných substantiv aktivně funguje v ruštině více než 200 let. Tato jména se stala nedílnou součástí ruského morfologického systému, i přesto, že mají gramatické zvláštnosti netypické pro ruskou jmennou flexi. 2. Růst celkového počtu této kategorie substantiv v současné ruštině se nachází ve stádiu zrychlené dynamiky. 3. Aktivní průnik cizojazyčných substantiv do ruštiny i jejich fungování ovlivňují mnohé extralingvistické faktory. 4. Jak bylo ukázáno na mnoha konkrétních příkladech lexika z různých tematických oblastí, jsou českými protějšky ruských nesklonných substantiv v převážné většině případů slova ohebná, která se dají přiřadit k českým paradigmátům.

Literatura:

- BELINSKIJ, V. G.: *Polnoje sobranije sočinenij. Tom II.* Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1953.
- BRUSENSKAJA, L. A.: *Slovar' neizmenjajemych inojazyčnych slov russkogo jazyka.* Rostov na Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta, 1997.
- BULACHOVSKIJ, L. A.: *Russkij literaturnyj jazyk pervoj poloviny XIX v. Fonetika. Morfologija. Udarenie. Sintaksis.* Moskva: Učpedgiz, 1954.
- ČERNYŠEV, V. I.: *Pravil'nost' i čistota russkoj reči. Opyt russkoj stilističeskoj grammatiki.* Sankt-Peterburg: Tipografija M. Merkuševa, 1915.

- GREČ, N.: *Praktičeskaja russkaja grammatika, izdannaja Nikolaem Grečem*. Sankt-Peterburg: v tipografii izdatelja, 1827.
- Internetová jazyková příručka*. <http://prirucka.ujc.cas.cz/>. [online]. [cit. 1. 12. 2016].
- KOLESNIKOV, N. P.: *Slovar' nesklonjajemych slov*. Rostov na Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta, 1994.
- MARINOVA, Je. V.: *Inojazyčnyje slova v russkoj reči konca XX – načala XXI v.: problemy osvojenija i funkcionirovanija*. Moskva: ÈLPIS, 2008.
- MUČNIK, I. P.: *Grammatičeskije kategorii glagolov i imeni v sovremennom russkom literaturnom jazyke*. Moskva: Nauka, 1971.
- UNBEGAUN, B. O.: *Les substantifs indéclinables en russe*. Revue des études slaves. Paris, 1947, tome 23, fasc. 1–4, 130–145.
- USPENSKAJA, I. D.: *Sovremenyj slovar' nesklonjajemych slov russkogo jazyka*. Moskva: AST: Astrel', 2009.
- VOLODARSKAJA, È. F.: *Zaimstvovanije kak otaženije russko-anglijskich kontaktov*. Voprosy jazykoznanija, 2002, № 4, 96–118.
- VOSTOKOV, A. Ch.: *Russkaja grammatika Aleksandra Vostokova po načertaniju jeho že sokraščennoj Grammatiki polneje izložennaja*. Sankt-Peterburg: Tipografija imperatorskoj Akademii nauk, 1835.

O autorovi

Zdeňka Nedomová, University of Ostrava,
Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies,
Ostrava, Czech Republic, zdenka.nedomova@osu.cz